

मला भावलेले ज्ञानेश्वर महाराज

साधारण ३६ ते ४० वर्षापूर्वीची गोष्ट. म्हणजे एकवेळचा प्रसंग नव्हे तर बऱ्याचदा घडणारी घटना. मी ८ / १० वर्षांचा असतानाची आठवण. तेंव्हा शाळा ११ वाजता सुरू होत असे आणि शाळा तर घराच्या मागे अर्ध्या मिनिटावर. त्यामुळे सकाळी लवकर उठायचे फक्त शनिवारी. कारण शनिवारी सकाळची शाळा! पण इतर दिवशी सकाळी ७ वाजेपर्यंत झोप. तेंव्हा सकाळचे सात वाजायला आलेले असायचे. थोडी जाग आलेली असायची पण तसेच डोळे मिटून अंथरुणात पडून राहायचे. आकाशवाणी सांगली स्टेशनवर मराठी भजने सुरू असत. ती ऐकत स्वतःलाच अंथरुणातून उठण्याची उर्मी होण्याची वाट पाहत पडून राहायचे. शिवाय ती रेडिओवरील गाणी ऐकायला पण आवडायचं. स्वयंपाक घरातून कप-बऱ्यांचा आवाज येईपर्यंत तरी सहसा उठू नये वाटायचे. तर अश्यावेळी ऐकलेली भजने. त्यातलं फार थोडं तेव्हा कळायचं. जसे मोठे झालो तसे वेगळ्याच विश्वात हरवून गेलो. पण आयुष्यात असे कांही अनुभव आले आणि जुन्याची जेंव्हा नव्याने उजळणी होऊ लागली तेव्हा या छोट्या छोट्या गोष्टींचा नव्याने अर्थ आणि नुसताच नव्याने नव्हे तर गर्भित अर्थ सुद्धा कळू लागला. अशाच कांही सकाळी ऐकलेल्या अभंगांपैकी एक. लता मंगेशकर यांनी गायिलेला ज्ञानेश्वर महाराजांनी रचलेला हा अभंग.

पैल तो गे काऊ कोकताहे । शकून गे माये सांगताहे ॥ १ ॥
 उड उड रे काऊ तुझे सोनेनी मढवीन पाऊ । पाहुणे पंढरीराऊ घरा
 कै येती ॥ २ ॥
 दहीभाताची उंडी लाविन तुझे तोंडी । जीवा पढिये त्याची गोडी
 सांग वेगी ॥ ३ ॥
 दुधे भरुनी वाटी लावीन तुझे वोठी । सत्य सांगे गोठी विठी येईल
 कायी ॥ ४ ॥
 आम्बेया डाहाळी फळे चुंबी रसाळी । आजिचेरे काळी शकून सांगे
 ॥ ५ ॥
 ज्ञानदेव म्हणे जाणिये ये खुणे । भेटती पंढरीराणे शकून सांगे ॥ ६
 ॥

लहान असताना यातले कावळा, दहीभाताची उंडी, दुधाची वाटी, आणि आंब्याची डाहाळी आणि फार तर शकुन एवढ्या गोष्टी कळल्या(?) होत्या.

साधारणपणे हा अभंग परमेश्वराच्या सान्निध्याबद्दल आहे असे याचे वर्णन केले जाते. पण मला माझ्या अनुभवाशी निगडीत उमजलेला याचा अर्थ सांगण्याचा हा प्रयत्न आहे.

पैल तो गे काऊ कोकताहे । शकून गे माये सांगताहे ॥ १ ॥

आपल्याकडे घराच्या दरवाजात, अंगणात, ओसरीवर किंवा खिडकीत कावळा आला नी ओरडू लागला की कोणी पाहुणा घरी येणार असल्याचा शकुन समजतात, तर ज्ञानेश्वर म्हणतात की आता नक्कीच पंढरीचा राणा आमचा प्रिय पाहुणा घरी येणार. पण हा झाला ढोबळ अर्थ.

हा अभंग म्हणजे ज्ञानदेवांचा ध्यानसाधनेतील अनुभव आहे. आणि त्यांच्या असामान्य प्रतिभेला अनुसरून अतिशय सुंदर काव्य रूपात गोड आणि सुंदर रूपकाने ते सांगताहेत. इथे कावळा हे प्राणाचे प्रतिक आहे. सोहं साधनेसारख्या साधनेत किंवा प्राणायामयुक्त ध्यानात श्वास मंद होवून मनात शांतता पसरते.

या स्थितीत जालंधर बंध, उड्डियान बंध, व मूळबंध लागतात. मनात एक सुंदर शांतता पसरते. मूळबंधाने कोंडलेला अपानवायु मणिपूर चक्राला धक्के देवून गुरुगुरू लागतो. हाच तो ज्ञानदेवांच्या अभंगातील कावळा. याचे सुंदर वर्णन ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायात माउलींनी केले आहे. (अध्याय ६: ओव्या २१२ ते २१५)

येथून पुढे कुंडलिनीचा प्रवास सुरु होतो. पण त्या अगोदर खूप साधना घडावी लागते. बऱ्याच गोष्टींची आहुती ध्यावी लागते. हीच साधना माउलींनी पुढच्या ओव्यांत रूपकात्मक दिली आहे.

उड उडरे काऊ तुझे सोनेनी मढवीन पाऊ । पाहुणे पंढरीराऊ घरा
 कै येती ॥ २ ॥

या प्राणरूपी कावळ्याचे पाय सोन्याने मढवायचे म्हणजे काय? तर सोने हे लोभ-मोह-आसक्तीचे प्रतीक आहे. तर सर्वप्रथम यांची आहुती या प्राणात दिली की या कावळ्याचे पाय सोन्याने मढवले की कुंडलिनी शक्ती जागृत होते की जी स्वतः यावेळी सोनेरी असते. पण तरी तेवढ्याने काम भागत नाही.

दहीभाताची उंडी लाविन तुझे तोंडी । जीवा पढिये त्याची गोडी
 सांग वेगी ॥ ३ ॥

दहीभात हे आपल्या भूतकाळाचे किंवा पूर्वसंचीत आणि पूर्व संस्काराचे प्रतीक आहे. त्याची आहुती दिल्याशिवाय कर्मबंधनातून आणि कर्माच्या भोगामधून कशी सुटका होईल? खरं तर जुने संस्कार क्षीण होताच विठ्ठलाची गोडी खूप प्रकर्षाने जाणवू लागते. त्याची खरी गोडी कळण्याची आणि विठ्ठलाची खरी भक्ति घडण्याची पात्रता येते. पण तेवढ्याने सुद्धा काम भागत नाही.

दहीभाताच्या उंडीचा दुसराही अर्थ असा आहे की ती तमोगुणाचे सुद्धा प्रतीक आहे.

दुधे भरुनी वाटी लावीन तुझे वोठी । सत्य सांगे गोठी विठी येईल
 कायी ॥ ४ ॥

दुधाची वाटी कावळ्याच्या ओठी म्हणजे आपला भविष्य काल, आशा, अपेक्षा, इच्छा, आकांक्षा, अज्ञा साऱ्या भविष्याशी निगडीत भाव भावनांची आहुती द्यावयाची. हो आणि आहुती द्यावयाची याचा अर्थ सुद्धा समजून घेणे महत्वाचे आहे. ही एक मानसिक प्रक्रिया आहे. स्वतःच स्वतःच्या मनावर खोलवर करावयाचा तो संस्कार आहे. त्यामुळे दिसते तितकी ती साधी, आणि कांही दिवसातच सहज घडणारी गोष्ट नाही. खूप वेळा प्रयत्न करून, अनेक वेळा अपयश पचवून चिकाटीने आणि शिताफीने करावयाची ही प्रक्रिया आहे. थोडक्यात ही एक तपश्चर्या आहे.

दुधाची वाटी ही रजोगुणाचेही प्रतीक आहे. तर आपल्यातला रजोगुण सुद्धा निघून गेल्याशिवाय परमेश्वर प्रकट होण्याची कशी अपेक्षा ठेवावी?

आम्बेया डाहाळी फळे चुंबी रसाळी । आजिचेरे काळी शकून सांगे ॥ ५ ॥

आंब्याच्या डाहाळीवर लगडलेली मधुर फळें, आंबे, सुद्धा या प्राणरूपी कावळ्याला देवू करायचे. आणि हा तर वर्तमान काल! वर्तमान हा एक तर सुखाने भरलेला असतो, किंवा दुःखाने भरलेला असतो. त्याप्रमाणेच आपल्या साऱ्या संकल्पना, कर्म, कर्माची फळे आणि त्यांचा भोग व उपभोग या साऱ्यांनी -- वृक्ष जसा फळांनी लगडलेला असतो अगदी तसाच आपला वर्तमान भरून, किंवा भारावून गेलेला असतो. हे सारं ओझं, कितीही गोड, मधुर असलं तरी सोडून द्यावयाचं. तेंव्हा कुठे या कावळ्याच्या ओरडण्याचा शुभ शकुन आहे अशी खात्री किंवा आतून ज्ञान होते. आणि मग तो परमप्रिय पंढरीचा राणा आपल्या घरी पाहुणा म्हणून येतो. म्हणजे आपल्या जाणीवेत अवतीर्ण होतो आणि त्याचे दर्शन असे आपल्याला आतूनच होते.

सर्व साधारणपणे भाविक लोकांची अशी समजूत आहे की योग म्हणजे हठयोग निगडीत राजयोग वगैरे हा कठीण आणि गूढ विषय आहे. आणि सर्वसामान्यांसाठी तो नाही. त्यापेक्षा भक्तियोगच सोपा, साधा सरळ कुणालाही सहज साधता येईल असा मार्ग आहे. पण ती खूपच चुकीची समजूत आहे. खरी परिस्थिती अशी आहे की राजयोग, कर्मयोग आणि भक्तियोग हे एकमेकात गुंफलेले आहेत. त्यामुळे तुम्ही त्यातील एक पकडला की बाकीचे दोन योग तुम्हाला थोडे तरी कळत नकळत हाताळावे लागतातच.

यम, नियम, आसन, प्राणायाम, धारणा व ध्यान या गोष्टी तुमची परमेश्वरावरची भक्ति दृढ आणि सखोल करण्यात खूपच मदत करतात. आणि भक्ति करताना पूजा अर्चा करून किंवा करताना तुमचे, ध्यान होत नसेल तर ती भक्ति नक्कीच तोकडीच आहे अस समजण्यास काहीच हरकत नाही. असो हा विषय खूप मोठा आहे ते थोडस विषयांतरही होईल.

सर्व साधारणपणे ज्ञानेश्वरांनी जी भक्तीपर अभंग रचना केली आहे त्या साऱ्यामध्ये विठ्ठल, पांडुरंग, हरी, कृष्ण हा विश्वव्यापी परमेश्वरच त्यांना अभिप्रेत आहे. त्यांचा विठ्ठल क्वचित प्रसंगीच चतुर्भुज, रत्नजडीत मुकुट धारण केलेला असा सरूप आढळतो. आणि तो त्यांच्या लिखाणात तसा आढळला तर तो कांही अमूर्त संकल्पनेचा किंवा अरूप ईश्वराचा रूपक किंवा दृष्टांत असतो.

ज्ञानेश्वर तर मूर्त ईश्वर संकल्पनेचाच रूपक म्हणून मांडणी करण्यात विद्वत् आहेत. याचे उदाहरण हवे असेल तर ज्ञानेश्वरीतील प्रसिद्ध मंगलाचरणेच अभ्यासावीत.

हे शब्दब्रह्म अशेष । तेची मूर्ती सुवेष । जेथ वर्णवपु निर्दोष । मिरवत असे ॥ २ ॥
स्मृती तेची अवेव । देखा आंगिक भाव । तेथ लावण्याची ठेव । अर्थशोभा ॥ ३ ॥

अशी सारी मंगलाचारणे अगदी ?

अकार चरणयुगुल । उकार उदरविशाल । मकार महामंडल । मस्तकाकारे ॥ ११ ॥

हे तिन्ही एकवटले । तेथ शब्दब्रह्म कवळले । ते मिया श्रीगुरुकृपा नमिले । आदिबीज ॥ २० ॥

पर्यंत.

याच प्रमाणे अमूर्त संकल्पनांचा कांही मूर्त गोष्टींच्या रूपकातून व्यक्त करायची हातोटी ज्ञानेश्वरांना एक असामान्य कवी म्हणून आत्मसात आहेच. सारी ज्ञानेश्वरीच याची साक्ष आहे.

अमूर्त परमेश्वराच्या अनुभवाचं वर्णन सुद्धा ज्ञानेश्वरांच्या इतकं तंतोतंत, तपशीलवार आणि तरी सुद्धा अत्यंत सुंदर रीतीने गोड काव्यात ज्ञानेश्वरांनीच करावं.

याचे उदाहरण म्हणजे आता आपण निरुपण केलेलाच अभंग किंवा ?

पांडुरंग कांती दिव्य तेज झळकती । रत्नकीळ फाकती प्रभा ॥

हा अभंग. अशी बरीच उदाहरणे देता येतील. आणि शिवाय ज्ञानेश्वरी तर रत्न भांडार आहेच.

शेवटी ज्ञानेश्वरांना एकदा अगदी नतमस्तक होवून वंदन करू आणि हे निरुपण ज्ञानदेवांच्या चरणी अर्पण करून पुरे करू.

ज्ञानराज माझी योग्यांची माउली । जेणे निगमवल्ली प्रगट केली ॥

उदय देसाई (अॅन आर्बर्, मिशिगन)